

УДК 340.142

О.В. ПУШНЯК, канд. юрид. наук, Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

ТЕМПОРАЛЬНА ДІЯ ПОЛОЖЕНЬ ЗАГАЛЬНОГО ХАРАКТЕРУ АКТИВ СУДОВИХ ОРГАНІВ

Ключові слова: дія права в часі, дія в часі правових положень судових актів, судовий прецедент, судова практика, правова певність, преюдиційність

Проблематика судових джерел права не є новою для вітчизняної юридичної науки. Виконуючи свої функції з правозастосування, здійснюючи тлумачення норм права та конкретизацію регулювання, органи судової влади формують правові положення, що мають загальний характер – певну правову значущість для необмеженого кола інших суб'єктів. На сьогоднішній момент ці джерела посідають все вагомніше місце в українській практиці та відповідно одне з основних місць у наукових дослідженнях.

Важливим науково-практичним питанням є визначення темпоральної сфери дії таких джерел права. Воно вже стало предметом розгляду у працях, зокрема, Т.М. Анакіної [1], Ю.Г. Барабаша [2], Б.В. Малишева [3], В.П. Тихого [4], С.В. Шевчука [5]. Разом із тим, вказана проблематика продовжує лишатися достатньо новою для української науки, містить низку дискусійних та до кінця не з'ясованих аспектів. Відповідно, метою цієї статті є з'ясування темпоральної сфери дії положень загального характеру актів судових органів, що передбачає виконання таких завдань, як аналіз зарубіжного досвіду в цих питаннях, виведення певних узагальнень щодо правил, які визначають напрямки дії в часі відповідних джерел права.

До джерел права, що є предметом цього дослідження, слід віднести судовий прецедент як джерело правових систем загального права, а також джерела, пов'язані з діяльністю судових органів континентальних право-

вих систем, зокрема України. Йдеться про судову практику (а також судовий прецедент – наскільки останній може вважатися тут джерелом – у значенні прецеденту тлумачення і застосування права) у всіх її змістовних проявах: усталена судова практика, що являє собою підхід до тлумачення норми права, відображений у серії правових позицій судових рішень у конкретних справах; позиції постанов пленумів вищих судових органів, які видаються за результатами узагальнення судової практики нижчих судів; позиції, що формулюють вищі суди при розгляді справ та конституційні суди при тлумаченні права та нормоконтролі; інші акти тлумачення, що видаються вищими судовими органами; приписи судів про визнання не чинними законодавчих правил [5, с.494–497].

Використовувані підходи до дії в часі судових джерел права залежать від їх юридичної природи, яка досить різноманітна. Так, на дію в часі впливають відмінності в традиційних уявленнях про природу судових джерел права у англо-американській та континентальній правових традиціях.

Творення прецедентного права в англо-американській сім'ї, як відомо, нерозривно пов'язане з судовим розглядом фактів минулого, а отже традиційно судові прецеденти там часто мали ретроактивну дію – тобто поширювалися в тому числі на факти та відносини, що мали місце до появи відповідних прецедентів [8, с.221–226; 9, с.32].

Згодом у окремих правових системах цієї сім'ї під впливом уявлень про недопустимість зворотної дії права судові прецеденти починають обмежувати щодо можливості впливати на факти минулого – шляхом надання їм перспективної дії. Показовим прикладом тут виступають США, тоді як у Англії збереглася ретроактивна дія прецедентів, а перспективне їх застосування вкрай обмежене [1, с.102; 9, с.34–35].

У праві ЄС, де, за поширеним переконанням, фактично існує прецедентне право, судові прецеденти також до певної міри обмежені в можливості впливати на факти минулого [10].

Щодо дії в часі судової практики континентальних правових систем існують різні пог-

ляди та правила. Вони залежать від розуміння природи різних правових явищ, що охоплюються поняттям судової практики.

Так, створені судовими органами загальні правоположення, які мають характер джерел права, є результатом в тому числі правотлумачної діяльності. Такий результат зазвичай не має достатньої самостійності, є похідним від об'єкту тлумачення, розкриває початково закладений у нього зміст. Відповідно достатньо поширеним є переконання, що дію в часі таких судових правоположень слід розглядати аналогічно до дії результатів тлумачення. У такому разі їхню сферу дії, в тому числі темпоральної, визнають ідентичною до сфери дії норми, що стала об'єктом тлумачення. З цього випливає, зокрема, що правотлумачне положення, видане пізніше розтлумаченої норми, фактично поширюється зі зворотною дією на відносини, врегульовані нею [11, с.63; 7, с.302].

Проте, такий підхід зазнав критики з посиланням на той аргумент, що діяльність судів із створення правоположень не обмежується суто тлумаченням, а носить глибший, правоконкретизуючий чи навіть правотворчий характер [6, с.11; 12, с.96; 5, с.278–279]. З цього роблять висновок, що дія в часі судових правоположень має підлягати тим самим обмеженням, які існують стосовно темпоральної дії нормативно-правових актів. Щодо останніх існує, зокрема, загально визнаний принцип заборони зворотної дії в часі, який попри неоднозначність розуміння та різницю національних підходів до його правового закріплення, обмежує дію законодавчих приписів щодо фактів минулого [5, с.270, 273].

Підлягають врахуванню й інші принципи права, тісно пов'язані з питаннями дії права в часі, зокрема принципи правової певності (та його складова вимога – *res judicata*), захисту правомірних очікувань. Певний використовуваний судами підхід до розв'язання того чи іншого питання породжує у суб'єктів відповідні очікування щодо його застосування в подальших справах та спрямовує їх до певного варіанту поведінки. Зміна судами такого підходу шкодить передбачуваності правозастосування. Окрім того така зміна може поро-

джувати питання про правомірність усіх правових наслідків, що відбулися на підставі попереднього підходу. Водночас, як існує потреба у змінах до законодавства, так і неминучою є потреба коригувати його тлумачення і застосування за наявності відповідних підстав. Таким чином виникає проблема пошуку рівноваги між стабільністю правового регулювання та його відповідністю мінливим соціальним реаліям. Розв'язуючи її, практика йде шляхом установа певних більших чи менших обмежень на дію судових правоположень в напрямку минулого. Особлива увага при цьому приділяється питанню непорушності остаточних судових рішень в силу принципу *res judicata* [5, с.273–274].

Показовою в цьому відношенні є практика багатьох країн. Так, у ФРН рішення Конституційного суду ФРН про неконституційність діють уперед, відповідно на їх підставі остаточні рішення не переглядаються, проте не підлягають виконанню. Виняток становлять судові рішення щодо застосування кримінального права, що ґрунтувалися на неконституційних законодавчих приписах. Вони можуть бути переглянуті, а будь-які провадження, що тривають, припиняються [5, с.274].

В Угорщині одна з палат Верховного суду країни уповноважена приймати обов'язкові для судів рішення теоретичного характеру, дія яких спрямована на майбутнє і зазвичай не поширюється на сторони судового процесу [13].

Конституційний суд Словенії може вказати у своєму рішенні, що воно має зворотню дію з метою захисту прав та інтересів заявника, порушених у результаті проведення неконституційних державних заходів, але лише стосовно цього заявника. Як зазначає С. Шевчук, це правило діє практично в усіх європейських правових системах, де існує право на конституційну скаргу [5, с.274].

У РФ юридичні наслідки рішень Конституційного Суду про неконституційність норми та про виявлення конституційно-правового змісту норми діють на майбутнє, а також щодо справ осіб, які звернулися до цього органу, та у певних випадках можуть діяти щодо невиконаних правозастосовних рішень [14, с.274].

В Україні рішення Конституційного Суду про неконституційність положень законодавчих актів зазвичай діють негайно (зворотно – якщо має місце фактичне скасування чи пом'якшення юридичної відповідальності особи), тобто поширюються на триваючі відносини, проте за загальним правилом остаточні рішення перегляду не підлягають, за винятком випадків, коли рішення Конституційного Суду надана преюдиційність [2, с.52; 4, с.52; 15]. У такому разі судові рішення можуть бути переглянуті за нововиявленими обставинами (здебільшого за умови, що вони ще не виконані). Загальні правотлумачні положення актів судових органів, за поширеним переконанням, мають аналогічну до розтлумаченої норми сферу дії [4, с.53]. Разом з тим, законодавство не містить чітких вказівок, що такі положення є підставою для перегляду справ, у тому числі за нововиявленими обставинами.

У деяких правових системах (ЄС, Білорусь) існує й протилежний підхід, за якого правовим наслідком судового рішення за результатами нормоконтролю може бути визнання не чинною відповідної норми від початку, а не на майбутнє [1, с.101].

Як можна побачити, зазвичай дія нововстановленого судового правоположення стосується фактів та відносин, що матимуть місце в майбутньому після його появи. При цьому, може передбачатися поширення такої дії і у певній мірі на те, що мало місце до цього моменту. Так, часто правові наслідки виникають для правовідношення, суб'єктом якого є ініціатор розгляду справи щодо нього відповідним судовим органом. Окрім того, дія може бути поширена і на інші відносини, що тривають на момент появи правоположення, наприклад, на незавершені судові розгляди. Принцип рівності вимагає, щоб суб'єкти таких відносин могли розраховувати на таке саме розв'язання їхніх суперечок. З іншого боку, вони могли орієнтуватися на попередню судову практику і не зацікавлені в застосуванні до них нових правил.

Визначення в межах загальних рамок конкретних параметрів дії в часі певного рішення, що містить положення загального харак-

теру, часто належить до питань суддівського розсуду. Так, в Україні Конституційний Суд, виходячи з обставин справи, може надати своєму рішенню преюдиційного характеру, що, швидше за все, розуміється як спосіб змінити параметри його темпоральної дії [2, с.52; 15]. Аналогічні повноваження мають судові органи в інших державах.

Таким чином, правила дії в часі загальних правоположень актів судових органів мають певні відмінності, що залежать від природи джерела права та підходів, що склалися у тій чи іншій правовій системі. Так, існують підходи, коли їхня дія поширюється лише на факти, що з'являться після появи відповідного судового правоположення, або і на триваючі юридичні ситуації, або і на інші факти минулого.

Досить поширеною є практика визначення характеристик дії в часі загальних положень конкретного судового рішення в окремому випадку судом на власний розсуд у межах загальних правил.

Окрім того, слід відзначити тенденцію наближення зазначених правил до прийнятих правил дії в часі нормативно-правових актів. Так само визначальними для них виступають принципи правової певності, непорушності остаточного рішення, що зумовлюють заборону або суттєве обмеження зворотної дії судових правоположень.

Врахування зарубіжного досвіду є необхідним для вітчизняного правового регулювання зазначених питань, яке лишається поки що достатньо поверховим.

ЛІТЕРАТУРА

1. Анакіна Т. М. Судовий прецедент у праві Європейського Союзу: дис. ... кандидата юрид. наук : 12.00.11 / Анакіна Т. М. – Харків, 2008. – 231 с.
2. Барабаш Ю. Преюдиціальність рішень Конституційного Суду України: проблемні питання теорії та практики / Ю. Барабаш // Право України. – 2010. – № 6. – С. 45–53.
3. Малишев Б. В. Судовий прецедент у правовій системі Англії (теоретико-правовий

аспект): дис. ... кандидата юрид. наук : 12.00.01 / Малишев Б. В. – Київ : КНУ, 2002. – 198 с.

4. Тихий В. Дія рішень Конституційного Суду України в часі / В. Тихий // Вісник Конституційного Суду України. – 2001. – № 5. – С. 51–53.

5. Шевчук С. Судова правотворчість: світовий досвід і перспективи в Україні / С. Шевчук. – К. : Реферат, 2007. – 640 с.

6. Лазарев В. В. Правоположення: поняття, походження і роль в механізмі юридического впливу / В. В. Лазарев // Известия ВУЗов. Правоведение. – 1976. – № 6. – С. 7–15.

7. Черданцев А.Ф. Толкование права и договора : учеб. пособие для вузов / А.Ф. Черданцев. – М. : ЮНИТИ-ДАНА, 2003. – 381 с.

8. Кросс Р. Прецедент в английском праве / Р. Кросс. – М., 1985. – 238 с.

9. Богдановская И. Ю. Прецедентное право / И. Ю. Богдановская. – М. : Наука, 1993. – 239 с.

10. Султанов А. Р. Проблемы исполнения решений Конституционного Суда РФ / А. Р. Султанов // Журнал российского права. – 2009. – № 9. – С. 67–72.

11. Тихий В. Повноваження Конституційного Суду України та права природа його рішень / В. Тихий // Вісник Акад. правових наук України. – 2006. – № 4 (47). – С. 63.

12. Погребняк С. Вплив судової практики на юридичні акти в романо–германській правовій сім'ї / С. Погребняк // Вісник Акад. правових наук України. – 2003. – № 4 (35). – С. 96.

13. Хавронюк М. Роз'яснення кримінального законодавства повинні даватись уповноваженим на це суб'єктом та згідно із законом / М. Хавронюк // Закон і бізнес. – 2013. – № 20 (1110). – С. 5.

14. Боташев Р. Ю. Реалізація постановлений Конституційного Суду Російської Федерації в світ пересмотра судових постановлений по новим или вновь открывшимся обстоятельствам / Р. Ю. Боташев // Бизнес в законе. – 2013. – № 3. – С. 97–101.

15. Пушняк О. В. Визнання нормативно-правового акту нечинним як підстава припинення його чинності / О. В. Пушняк // Форум права. – 2011. – № 1. – С. 834–841 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2011-1/11povpic.pdf>.

Пушняк О. В. Темпоральна дія положень загального характеру актів судових органів / О. В. Пушняк // Форум права. – 2014. – № 4. – С. 293–296 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/FP_index.htm_2014_4_52.pdf

Виконано аналіз дії в часі джерел права, що створюються судовими органами, в тому числі судових прецедентів країн загального права та континентальної судової практики. Приділено увагу видам такої дії, принципам права, що визначають її межі: зокрема принципам правової певності та залишковості судових рішень.

***

Пушняк О.В. Темпоральное действие положений общего характера актов судебных органов

Выполнен анализ действия во времени источников права, создаваемых судебными органами, в том числе судебных прецедентов стран общего права и континентальной судебной практики. Уделено внимание видам такого действия, принципам права, определяющим его границы: в частности принципам правовой определенности и окончательности судебных решений.

***

Pushniak O.V. The Operation of the General Regulations of the Judiciary Acts in Time

The author analyzes the operation in time of the law sources created by the judicial authorities, including the judicial precedents of the common law and the continental jurisprudence. Attention is paid to the types of such operation, the principles of law that define its limits, in particular the principles of legal certainty and finality of judgments.